

כתבי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
החטיבה למדעי הרוח

מנדלי מוכר ספרים: מבטים חדשים

עיונים במדעי הרוח

מנדלי מוכר ספרים: מבטים חדשים

בעריכת

ישראל ברטל, אבנר הולצמן ויונתן מאיר

האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
المجمع الوطني الإسرائيلي للعلوم والآداب
THE ISRAEL ACADEMY OF SCIENCES AND HUMANITIES

עריכת לשון: טלי אמיר ואהרלה אדמנית
הגהה: יעל דינוביץ
הבאה לדפוס: יהודה גרינבאום

מסת"ב 1-241-208-965-978

כל הזכויות שמורות לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשפ"ה

סדר: רונית גלעד

הדפסה: דפוס כספית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
	ישראל ברטל
1	'מה לו ליהודי בימינו ולנבוכדנאצר בימים ראשונים?' מנדלי בהיסטוריה, מנדלי וההיסטוריה
	דן מירון
40	קו כלוא בתוך מעגל: על הדגם הסיכוכי במרחב ובעלילה בסיפוריו של ש"י אברמוביץ
	אבנר הולצמן
75	בימי הרעש: שלום יעקב אברמוביץ לנוכח המהפכה היהודית המודרנית
	חיים באר
101	מנדלי מוכר ספרים לפני ארון הספרים
	עמינדב דיקמן ז"ל
114	הנוסח של מנדלי – בין מזרח, מערב, דרום וצפון: סקירת התגובות הראשונות ומקצת דברי אחרונים
	חנה טורניאנסקי
123	מקרא, פיוט וזמירות בתרגומו של ש"י אברמוביץ ליידיש
	יונתן מאיר
139	עלייתו ונפילתו של מפעל מנדלי
	דרור בורשטיין
166	האקולוגיה הרליגיוזית של 'ספר תולדות הטבע'
	שי עבדי
188	'ולכולם בשם אקרא': התפתחות המחשבה הסכיבתית ביצירת שלום יעקב אברמוביץ

ירין רבן

225 'האפלוט את נשמתי הכסלונית?' העיירה היהודית המנדלאית
בשיחתם של יוסף חיים ברנר ואהרן דוד גורדון

דוד אסף

247 הדר יערים והוד החיים: אל קאפולי בעקבות מנדלי מוכר ספרים

262 המשתתפים בספר

פתח דבר

בדצמבר 2017 מלאו מאה שנים לפטירתו של שלום יעקב אברמוביץ, הוא מנדלי מוכר ספרים, שנודע בכינוי ה'סבא' של הספרות היהודית, שהצמיד לו שלום עליכם, ושחיים נחמן ביאליק הכתיר אותו בכינוי 'יוצר הנוסח'. לציון מועד זה ערכה האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים יום עיון שהוקדש להיבטים שונים של יצירתו ועולמו של אברמוביץ-מנדלי (כינוס נוסף נערך באותם ימים באודסה). רוב המאמרים המכונסים כאן הם מפירותיו של אותו יום עיון, ועליהם נוספו מספר מאמרים שנכתבו במיוחד לכרך זה.

הסופר הרוסי-לשוני, 'יוצר הנוסח', נולד בשנת 1836 בקאפולי, עיירה בלרוסית ב'תחום המושב' הרוסי. אז עדיין שרר במחוזות ילדותו הסדר הפאודלי-קורפורטיבי הטרום-מודרני והתקיימה ההוויה הדתית-תרבותית שיהודי מלכות פולין-ליטא היו בה מאות שנים קודם שהפכו לנתיני האימפריה הרוסית בשלהי המאה השמונה עשרה. הוא הלך לעולמו בשנת 1917 באודסה, כרך מסחרי גדוש תחרות עסקית ורווי מתחים אתניים, בסביבה מנוכרת שלא נותר בה הרבה מן הסדר החברתי-כלכלי הישן. לקראת מהפכות 1917 ונפילתו של שלטון הצארים שררה בעיר הגדולה מציאות חברתית-תרבותית חדשה, חסרת תקדים בתולדות היהודים, שצמחה והתפתחה במהלך שנות חייו של הסופר.

הביוגרפיה של אברמוביץ והיצירה הספרותית שלו בעברית וביידיש מקפלות בתוכן שמונה עשורים בתולדות יהודי האימפריה הרוסית – הקיבוץ היהודי הגדול ביותר בעולם בעת החדשה. כמהגר מן הפרוכיניצייה השקועה בעולם העבר אל הכרך הפרוץ לרוחות התרבות המערבית, וכשותף למיזמים תרבותיים וספרותיים של תנועות התחדשות יהודית, התבונן אברמוביץ 'מבחוץ' ו'מבפנים' בעת ובעונה אחת בעולם היהודי שהלך והשתנה במהירות לנגד עיניו. רדוף חוויית עוצמתן של התמורות שחוללו אתגרי העת החדשה בעולמה של הפזורה האשכנזית ניהל שיה רב שנים בשתי הלשונויות עם האתגרים הללו וביקש להתגונן מפני מחיקתה הגורפת של התרבות הישנה, על לשונותיה, ספרויותיה ואורחות חייה. המבקר 'מבחוץ', שגם הזדהה עם עיקריה של תרבות זו וראה אותה 'מבפנים', עשה לסגל את המיטב שבה לערכי העת החדשה. אברמוביץ החל את דרכו הספרותית כאיש תנועת ההשכלה בתקופת שלטונו של הצאר אלכסנדר השני, אך עד סוף ימיו לא זנח את המבט הרוסי-צדדי הזה. הדואליזם של שימור והתחדשות נוסח אברמוביץ היה משותף למגוון זרמים ותנועות פוליטיות-תרבותיות בעולם היהודי, ונותר על כנו שנים רבות לאחר מהפכות 1917. הוא התפשט ממזרח אירופה אל התפוצות שמעבר לים וטבע את חותמו גם בתרבות העברית החדשה בארץ ישראל. בעשרים

שנותיה הראשונות של מדינת ישראל נלמדו יצירות של אברמוביץ־מנדלי בבתי ספר תיכוניים עבריים.

ספרות הביקורת והפרשנות על יצירתו של אברמוביץ החלה להיכתב בעיקר לרגל פרסום מהדורות היובל של כתביו בעברית וביידיש בעשור האחרון לחייו. כתיבה זו השתרגה והלכה והגיעה לממדים ניכרים במאה השנים ויותר שחלפו מאז פטירתו. שאלות רבות העסיקו את החוקרים והפרשנים: האם הסיפורת של אברמוביץ היא דיוקן ריאליסטי נאמן או שיקוף גרוטסקי של מציאות החיים היהודית במזרח אירופה, וכיצד היא מתנודדת בין לעג סאטירי חריף לאמפתיה חמת לב בהתבוננותה במציאות זו? מה טיבה של המערכת הדו־לשונית שיצר ומה היחסים בין שני אגפיה? מהם תכונותיו ומרכיביו של 'הנוסח' המהולל, שנעשה תקן מחייב של פרוזה עברית משוכחת, ומהם היחסים בין הפרוזה של אברמוביץ ביידיש ליידיש המדוברת שהולידה אותה? מה מאפיין את הפרסונה המורכבת והחמקמקה של מנדלי מוכר ספרים, דמות בדיונית שנעשתה למסכה הצמודה לבלי הפרד אל פניו של המחבר אברמוביץ? מה ממורשת הסיפורת האירופית, מסרוואנטס ועד גוגול, נספג בכתיבתו וטבע בה את חותמו, ומהם עקרונות הפואטיקה של הפרוזה הייחודית שיצר?

סוגיות אלה ואחרות מהדהדות באחד עשר המאמרים המכונסים כאן, וכך בכך הם מעלים שאלות חדשות ומתמודדים עם פינות והיבטים במפעלו של אברמוביץ שטרם הוארו. שניים מן המאמרים דנים במקומה של יצירתו בתוך המציאות ההיסטורית שנולדה מתוכה, ובמיוחד בעמדתו המורכבת כלפי צמיחתה של הלאומיות היהודית המודרנית בהקשר המזרח־אירופי. ישראל ברטל נטע את הביוגרפיה של אברמוביץ ואת יצירתו הדו־לשונית בתהליכים ההיסטוריים, המדיניים והאידיאולוגיים ששינו לבלי הכר את פניה של החברה היהודית המזרח־אירופית מן המאה השמונה עשרה ואילך. אבנר הולצמן התמקד בשבעת הסיפורים העבריים שפרסם אברמוביץ בעקבות הזעזוע של ה'סופות בנגב' והקשרן, ולאורם הציע ראייה חדשה של השקפתו הלאומית רווית הסתירות.

שלושה מאמרים מאירים מזוויות שונות את הסיפורת העברית של אברמוביץ על מרקמיה ותבניותיה. חיים באר הציב זו מול זו שתי סצנות מקבילות של גניזת ארון ספרים ישן מספרייתו של משכיל יהודי – האחת מן הסיפור המוקדם 'האבות והבנים' והשנייה מן הסיפור המאוחר 'השערה' – ורקם סביבן דיון עשיר במעמדם של ספרים אסורים ופסולים בתרבות היהודית והלא־יהודית. דן מירון זיהה בעלילות של רבות מיצירותיו של אברמוביץ דגם יסוד של תנועה מעגלית במרחב ובזמן, שנודעה לה משמעות חינוכית ובמשך הזמן אף משמעות פוליטית. דגם זה קשור מצד אחד בתנועתו הסיבוכית המתמדת של מנדלי הגיבור הספרותי, השב וחוזר על מסעותיו מנקודת המוצא שלו ובחזרה אליה, ומצד אחר בתנועתו של הגיבור המשכיל הצעיר המבקש לחרוג מאותו מעגל קסמים ולפרוץ כחץ שלוח אל מרחבי המציאות המודרנית. ואילו עמינדב דיקמן התבונן מחדש ב'נוסח' המהולל, שנעשה שם נרדף לסגנונו של אברמוביץ, סקר את עיקרי הדברים שנאמרו עליו

ושאל מה היה בו באותו נוסח שעשאו מקובל כל כך על כל אגפיה של הספרות העברית. תמצית תשובתו היא ש'הנוסח' על גמישותו ההטרוגנית נעשה מעין תחליף ללשון אם עברית אשכנזית, ובכך מילא את הצורך שהלשון המקראית של ספרות ההשכלה לא יכלה למלא.

שלושה מאמרים אחרים מתמודדים עם טריטוריות מגוונות שחקר יצירתו של אברמוביץ כמעט לא נגע בהן עד כה. **חזה טורניאנסקי** האירה תופעה רבת עניין הנובעת מלב ליבו של המרחב הדו-לשוני של אברמוביץ: הפרקטיקה המיוחדת שנקט לשזור ביצירותיו בידיש קטעי מקורות עבריים – מקרא, פיוט וזמירות לשבת. את הקטעים הללו תרגם בעצמו, במגמה להעתיק לידיש את יופיו והדרו של המקור העברי ולהעביר לקוראיו את ההנאה מעוררת הנפש הטמונה בו. **דרור בורשטיין** בחן את 'ספר תולדות הטבע', אנציקלופדיה זואולוגית גדולת ממדים מאת הרולד אטמר לניץ שאברמוביץ הצעיר תרגם לעברית ובעצם עיבד אותה, לעיתים באופן מרחיק לכת. במאמרו עמד על הדרכים שייצוגי החיות בסיפורת של אברמוביץ ניזונים מן הידע המדוקדק שרכש במהלך אותו מעשה עיבוד, וכיצד התבוננותו בבעלי החיים משקפת אתוס מוסרי הומניסטי עמוק. קרוב לכך מאמרו של **שי עבדי**, שנושאו הם שיח הטבע שעיבב אברמוביץ ביצירתו המוקדמת, הרעיונות המדעיים שאקלם בתרבות העברית והרגישות האקולוגית שגילה בסיפוריו בעברית ובידיש. המאמר מדגיש ומדגים בין היתר את חלוציותו המובהקת של אברמוביץ בכיקורת שמתח על נזקיה הסביבתיים של הקדמה המדעית.

עוד שלושה מאמרים עוסקים בסוגיות היקפיות המשתלשלות מעולמו של אברמוביץ. **יונתן מאיר** עוקב אחר פרשת גלגוליהם המסובכים של כתיבי אברמוביץ למהדורותיהם בסבך הלשוניות. מאמרו מתאר את הניסיונות, שראשיתם בחיי המחבר, להדפיס את כתביו המקובצים במסגרות שונות, ובייחוד הפרשה העגומה שנודעה בשם 'מפעל מנדלי'. מן המאמר עולה הקריאה לשוב אל חומרי הארכיון העשירים ואל הכרכים הגמורים-למחצה שנותרו ממפעל זה ולהחיות את תוכנית ההוצאה שמורשת אברמוביץ ראויה לה. **ירין רבן** מציג במאמרו את הדו-שיח בין יוסף חיים ברנר לאהרן דוד גורדון במאמרו הנודע של ברנר 'הערכת עצמנו בשלושת הכרכים', מאמר ביקורת על יצירתו של אברמוביץ, ובמכתב גנוז של גורדון המגיב על מאמרו של ברנר. מן הדו-שיח עולות תפיסותיהם הנבדלות של השניים בנוגע לדיוקנה של העיירה המנדלאית וליחס הראוי כלפיה בפרט, וכלפי העבר היהודי בכלל, מצד התרבות היהודית החדשה ההולכת ונבנית בארץ ישראל על יסודות לאומיים מודרניים עם עליית הציונות. הכרך נחתם במאמרו של **דוד אסף**, הנוטל את הקורא אל קאפולי, עיירת הולדתו הבלרוסית של שלום יעקב אברמוביץ. תחילה משורטט בו דיוקנה של העיירה על סמך זיכרונותיהם של אברמוביץ ואחרים, ובעקבותיו מתועדים רשמי סיור שערך בה המחבר. העיירה כיום ריקה מיהודים, אבל במוזאון המקומי הקטן הוצבה תערוכה צנועה של ספרי אברמוביץ, והמבקר בה יכול לפחות להתרשם מן הטופוגרפיה וממראות הנוף שנשארו כמעט כפי שהיו.

עיקר תכליתו של כרך זה לשמש פתח כניסה לעיון מחודש ביצירתו של אברמוביץ. תקוותנו כי יהיה בו כדי לעודד קוראים חדשים להתוודע אל אחד הנכסים המופלאים של הספרות היהודית ללשונותיה ולתרומם לשימורה בזיכרון ההיסטורי של תרבותנו.

העורכים

תשרי תשפ"ה